

Lopakov V. S. The state of private pensions in the current conditions in Ukraine.

The work is devoted to the coverage of the private pensions as a part of social protection.

О. А. Шановська

ПРО ОСОБЛИВОСТІ ВИХОВАННЯ ОСТАННЬОГО РАДЯНСЬКОГО ПОКОЛІННЯ

Ключові слова: *ідейно-політичне виховання, останнє радянське покоління, «розвинутий соціалізм», комуністична свідомість.*

Ключевые слова: *ідейно-політичне виховання, останнє радянське покоління, «розвинутий соціалізм», комуністичне свідомість.*

Key words: *ideological and political education, the last Soviet generation, «developed socialism», the communist consciousness.*

У покоління радянських людей (тими, хто народився між серединою 1950-х і 1970-ми роками), яке у сучасній літературі називають «дітьми застою», на відміну від попередніх і наступних поколінь, не було спільної знакової події, через яке покоління усвідомлює себе таким. Його ідентичність формувалася по відношенню до всього досвіду існування у період «розвинутого соціалізму» [1]. Більшість представників цього покоління у 1970–80-ті роки були комсомольцями, а сьогодні вони живуть поруч з нами, виховують своїх дітей та онуків, а деякі з них беруть активну участь у суспільно-політичному житті. Визначення джерел формування їхніх моральних переконань і ціннісних орієнтирів надає ключ для пояснення певних стандартів політичної поведінки представників окремого культурного типу сучасного українського суспільства.

Історіографію проблеми складають у своїй переважній більшості праці радянського періоду. Увага до проблем виховання молоді на соціалістичних традиціях партії і радянського народу знайшла відображення у виступах вищих партійних діячів, у конституціях, партійних документах, наукових виданнях, які використані у даній статті. Стислий аналіз наукових праць, де висвітлювалися різні питання, пов'язані з організацією іде-

ологічної роботи партійних органів в УРСР, здійснив К. М. Ніколаєць [2].

У сучасній вітчизняній науковій літературі дане питання розглядається побіжно, у контексті загальних питань соціально-політичного та культурного розвитку УРСР за часів «розвинутого соціалізму». Цікаву та змістовну інформацію про реалії повсякденного радянського життя дають праці самих представників останнього радянського покоління. У цьому плані заслуговує на увагу праця професора університету Берклі (США) Олексія Юрчака, яка була високо оцінена на Заході [3].

У даній статті виявляється механізм ідейно-політичного виховання — цілеспрямованого впливу комуністичної влади на свідомість і поведінку радянських людей з метою формування у них потрібних режиму ідейних переконань і світоглядних установок. Доводиться про дієвість застосовуваних заходів впливу на суспільство.

У Радянському Союзі ідеологія була важливим інструментом влади. Агітаційно-пропагандистська робота набула особливого значення після відмови у 1953 р. від масового терору як регулярного методу державного управління [4, с. 331]. Член Політбюро ЦК КПРС, який відповідав за питання ідеології, був другою особою в державі. За доби Л. Брежнєва секретарем ЦК КПРС з ідеології був М. Суслов (займав цю посаду в 1965–1982 рр.). У спогадах колишнього першого секретаря ЦК КПУ та заступника Голови Ради Міністрів СРСР П. Шелеста він поставав як «несувітній шовініст», який проводив політику злиття мов і народів, а для цього навіть запровадив термін «єдиний радянський народ», який має єдину культуру, сповідує партійні постулати [5, с. 23].

З ідеологічних міркувань першочергового значення у радянській державі надавалося виховному процесу. Формування комуністичної свідомості розпочиналося у дитячому садку, продовжувалося у перших класах «жовтенят», піонерських загонах, комсомольських таборах. У радянській школі моральне виховання було невід'ємною складовою навчального процесу. Воно поєднувалося з атеїстичним та інтернаціональним вихованням. Від педагогічних колективів вимагалось здійснити свій важливий внесок у «виконання величних накреслень Програми КПРС», втілити в життя висловлені на партійних з'їздах

настанови на необхідність підвищення моральної відповідальності радянських людей, зокрема підростаючого покоління, на виконання ними громадського обов'язку, на «поліпшення ідеологічної роботи з молоддю, щоб кожний юнак і кожна дівчина стали переконаними бійцями за комуністичні ідеали» [6, с. 109]. Йшлося про те, що успішне виконання завдання побудови нового суспільного ладу неможливе без великого напруження сил кожної людини, творчого натхнення, цілеспрямованості та моральної досконалості.

Прищеплювання учням почуття громадського обов'язку будівника комунізму здійснювалося перш за все у процесі викладання історії та суспільствознавства. Із середини 1960-х років було введено спеціальний курс суспільствознавства, з 1972 р. в усіх середніх школах була запроваджена обов'язкова початкова військова підготовка, а з 1975 р. учні восьмих класів почали вивчати предмет «Основи радянської держави і права» [7]. Від учителів вимагалось вміло підбирати факти й ілюстративний матеріал, який би демонстрував перспективи комуністичного будівництва, керівну та спрямовуючу роль Комуністичної партії, прославляв вірних своєму обов'язку перед народом комуністів-ленінців.

Могутнім джерелом виховання учнів було ознайомлення їх з життям і діяльністю В. І. Леніна. Масово обладнувалися ленінські куточки, ленінські зали, а в багатьох школах — музеї Леніна. У 1966 році тільки у Львівській області діяло 56 музеїв, 193 кімнати і 280 куточків Леніна. Загалом по республіці їх було більше 10 тисяч [8, с. 112].

Значної уваги приділялося вихованню почуттів радянського патріотизму на героїчних традиціях, прищепленню учням нетерпимого ставлення до будь-яких проявів аполітичності, нігілізму і т. д. Як приклади невичерпної мужності, героїзму, самовідданої готовності до самопожертви на уроках наводилися факти боротьби робітників проти царського самодержавства, Жовтневого збройного повстання 1917 р., подвиги радянської молоді в роки громадянської та Великої Вітчизняної війни.

Вихованню в душі радянського патріотизму сприяли і свята, які влаштовували школи разом із ветеранами праці, війни. Героїчні подвиги радянського народу вивчалися не тільки на уроках, а й під час позакласної та позашкільної роботи. Крім

відвідання музеїв, історичних місць, пов'язаних із бойовими діями та партизанським рухом, участі у краєзнавчих експедиціях, учні проводили збори дружин і загонів, конференції. У палацах піонерів, школах організувалися музеї піонерської, партизанської, бойової слави.

У школах проводилася позакласна атеїстична робота: були створені гуртки, товариства, клуби юних атеїстів, шкільні атеїстичні музеї, якими керували досвідчені вчителі [9, с. 155].

У процесі професійного навчання першочергової уваги також приділялося ідейно-виховній роботі, зокрема, вихованню юнаків і дівчат у дусі високих комуністичних ідеалів сприяли вивчення студентською молоддю марксизму-ленінізму в рамках навчальних програм, роботи факультетських студентських лекторіїв, де читалися лекції, присвячені діяльності Леніна, ленінській теоретичній спадщині, а також боротьбі КПРС за побудову комуністичного суспільства. У навчальну програму вузів був введений курс основ наукового комунізму та було розпочато викладання предметів, що відігравали значну роль у вихованні студентів — основ марксистсько-ленінської етики, естетики та наукового атеїзму.

Виховна робота була поставлена на наукову основу, про що можна судити за такими фактами. Викладачі кафедри марксизму-ленінізму Одеської консерваторії перед початком викладу розділу курсу основ марксистської етики, присвяченого комуністичному моральному кодексу, проводили серед студентів анкетне опитування з деяких проблем моралі і з урахуванням цього читали свої лекції. Вивчення практичної діяльності, ділових і морально-політичних якостей молодих фахівців — випускників львівських вузів проводив у жовтні 1964 р. Львівський обком комсомолу спільно з комсомольськими організаціями навчальних закладів. При цьому враховувалася думка про молодих фахівців робітників, керівників підприємств, колгоспів і радгоспів, партійних і комсомольських організацій [10, с. 251, 252].

Разом із тим політичне виховання часто здійснювалося формально, про що свідчила хоча б практика проведення політгодин як однієї з форм прилучення студентів до політичних занять. У багатьох випадках вони проходили нудно, примітивно; нерідко агітатори на політзаняттях розгортали газети та

дослівно зачитували опубліковані в них матеріали, при тому їх мало або зовсім не слухали ті, хто зібрався на політгодини; більшість слухачів займалася своїми справами, а дехто й дрімав, щоб скоротати час [10, с. 247].

У позанавчальний час викладачі здійснювали агітаційну ідейно-виховну роботу спільно з комсомольськими, профспілковими організаціями, студентськими науковими товариствами, організаціями ДТСААФ (Всесоюзне ордену Червоного Прапора Добровільне товариство сприяння армії, авіації і флоту), організовуючи проведення політінформацій, тематичних вечорів, диспутів на актуальні злободенні теми, зустрічей студентської молоді з безпосередніми учасниками боротьби за радянську владу, ветеранами громадянської та Великої Вітчизняної війни, ударниками комуністичної праці [11, с. 112–114].

Як твердять соціологи та інші фахівці, радянська система освіти виявилася не просто «машиною відтворення ідеологічних стереотипів» (Р. Барт) [12], а дійсно «третім фронтом» (поряд з обороною та промисловістю), який створював «підготовлених людей» з відповідною «ною культурою в області почуття» [13]. Примітно, що чим більшу кількість ступенів освіти (факультет заочного навчання, технікум, курси, інститут тощо) проходила людина, тим сильніше вона була схильна захищати свою прихильність ідеалам радянської епохи, незважаючи на протиріччя між логікою викладеної нею історії життя і логікою цих ідеалів.

В партії, в її середніх і вищих ланках цикл політичної соціалізації завершувався. «Моральний кодекс будівельника комунізму», затверджений XXII з'їздом КПРС (17–31 жовтня 1961 р.), передбачав класову оцінку і політичний підхід, комуністичні переконання — їхню серцевину складали ідеали комунізму — соціалістичний гуманізм, свобода і братерство трудящих, такі моральні принципи, як інтернаціоналізм, соціалістичний патріотизм і т. і.

Трудові успіхи були неможливі без активної громадської роботи, насамперед у масових організаціях — комсомолі і профспілках, а також у добровільних товариствах, секціях, гуртках, самодіяльності і т. ін. Політико-виховна робота у навчальних закладах, трудових колективах продовжувалася у громадській діяльності, участі у різних заходах — відзначеннях державних

свят, суботниках, проведенні політінформацій, лекцій, дискусій з нагальних питань соціально-моральної практики, де значна увага приділялася «науковому, політичному» роз'ясненню буржуазної ідеології, буржуазних порядків і звичаїв, способу життя. Таким чином здійснювалася реалізація офіційно проголошеної настанови на забезпечення нерозривного зв'язку інтересів особистості та суспільства.

Суттєвий внесок в ідеологічне забезпечення рішень державно-політичних завдань вносила система політичного навчання, яке проводилося у гуртках, школах, на семінарах. Гуртками керували і молоді спеціалісти, і ветерани праці. Первинними партійними організаціями підприємств, установ, радгоспів, колгоспів створювалися колективи агітаторів для проведення комуністичної агітації. За станом на 1 серпня 1965 р. в Українській РСР нараховувалось 47 609 агітколективів і 1 171 681 агітатор. З них: інженерно-технічних працівників промисловості, будівництва та транспорту — 203 049, спеціалістів сільського господарства — 75 606, передовиків виробництва — 272 842, вчителів — 249 903, лікарів — 60 330 [14, с. 27].

Значну роль у системі партійної освіти відігравала інтелігенція, організована у численне й представницьке Всесоюзне товариство «Знання». Членами товариства були вчені, інженери, викладачі, лікарі, вчителі, працівники партійного та державного апарату, письменники, журналісти, новатори виробництва. Перед ними стояло відповідальне завдання — доносити комуністичне вчення до всіх верств населення, в усі куточки республіки. Впродовж 1959–1965 років кількість членів товариства «Знання» в Україні зросла більше, як у два рази — з 200 тисяч до 423 тисяч чоловік [15].

Щоправда, комуністична агітація і пропаганда часто сприймалися масами досить байдуже, активне проведення ідей партії у життя не знаходило очікуваних відгуків у слухачів системи політосвіти. Згідно опублікованих даних соціологічних досліджень, «частина учасників семінарів відвідувала їх більше для «порядку», ніж за своєю внутрішньою потребою. 23,5 % з опитаних слухачів Одеси заявили, що працювали в гуртках без бажання. Більшість мотивувала це тим, що на заняттях вони не чули нічого нового, що пропагандисти часто повторювали загальновідоме тощо» [16]. Нерідко в організації політосвіти

перш за все бралися до уваги кількісні показники, а питання якості навчання залишалося на другому плані. За деякими даними, в Україні кількість слухачів різних форм політичного навчання з 1959/60 по 1964/65 учбовий рік зростає з 2,3 мільйонів чоловік до 5,5 мільйонів. При таких темпах важко було забезпечити дієвість навчання. Тільки 60 % опитаних в Одесі слухачів заявили, що політичні заняття розвивають у них самостійність поглядів, допомагають знаходити відповіді на події, що їх хвилюють [17].

Форми та методи масово-політичної роботи серед трудящих були різноманітними. Вихованню у радянських людей ідейної переконаності, марксистсько-ленінського розуміння актуальних політичних, соціально-економічних, філософських проблем, непримиренності до ідеологічних концепцій антикомунізму сприяли відкриті партійні і робочі збори у трудових колективах — так звані «збори трудящих», які розглядалися як колективні органи управління. На зборах обговорювалося питання виконання працівниками принципів «морального кодексу будівельника комунізму». Зборам, як правило, передувала ретельна підготовка за участю громадськості. Вивчалася морально-психологічна обстановка в цілому на підприємствах, в організаціях, у наукових колективах, підрозділах, службові взаємовідносини між працівниками, їхня участь у громадській діяльності, аналізувалися конкретні результати політико-виховної діяльності партійних, профспілкових, комсомольських, інших громадських організацій. Така робота завершувалася визначенням заходів з подальшого вдосконалення ідейно-морального виховання, часто — виробленням і прийняттям «Кодексів трудової честі».

Сприяли розгортанню політичної агітації відзначення свят — Дні механізаторів, Дні буряководів, Дні тваринників, що були близькими за своєю формою до зборів; семінари, науково-теоретичні конференції, вечори запитань і відповідей; повсякденні індивідуальні та групові бесіди агітаторів у постійно діючих агітпунктах, особливо в сільській місцевості (там, де не було відповідних приміщень, вони розміщувалися у хатах жителів — так званих «Агітхатах», «Домашніх агітпунктах»); навіть в агітмашинах райкомів Компартії України, які виїжджали на поля у літній період; на агітмайдан-

чиках у містах, які також діяли у літній період, подібних до сільських агітбесідок. Таких агітмайданчиків, де за участю секретарів парторганізацій, господарських і профспілкових керівників проводилися бесіди, вечори запитань і відповідей, диспути, перегляд кінофільмів у республіці у 1965 р. було понад 10 тисяч [18].

Агітатори-комуністи, вчителі в школах, викладачі в вузах масово пропагували твори К. Маркса, Ф. Енгельса, В. Леніна, рішення з'їздів і пленумів Комуністичної партії, які виходили в світ мільйонними тиражами. На червневому 1983 року Пленумі ЦК КПРС було відзначено, що загальний тираж творів класиків марксизму-ленінізму за роки радянської влади становив понад 700 мільйонів примірників [19, с. 20].

Широка пропаганда норм і принципів комуністичної моралі здійснювалася засобами масової інформації: у всіх газетах і журналах були введені відповідні рубрики та розділи; наступальний дух у масово-політичній роботі мали «Бойові листки», «Блискавки», бюлетені змагання «Хто сьогодні попереду», сатиричні «Крокодили», «Перці», «Їжаки», «Терниці» та ін. [14, с. 21].

Значну роль у розширенні сфери ідейного впливу партійних організацій відігравали культурно-освітні заклади — клуби, бібліотеки, будинки культури, музеї, які були опорними пунктами комуністичного виховання людей. Перед соціалістичною літературою та мистецтвом стояло відповідальне завдання — брати участь у формуванні духовного світу нової людини. Роль інтелігенції у комуністичному вихованні трудящих, зокрема, літературно-мистецької, полягала у тому, щоб дати відповідь на запитання, як треба жити [9, с. 74–77]. Через творчу інтелігенцію агітпроп (Відділ агітації та пропаганди ЦК) впливав на масову свідомість, авторитетом популярних кіно- і театральних діячів, письменників, художників, музикантів заслонявся від громадської критики і багато в чому завдяки їм забезпечував всенародне схвалення політики партії. Тому саме творчій інтелігенції було присвоєно «почесне» звання «приводного паса», «вірних підручних партії», «надійних автоматників», «розвідників» та ін. До неї примикала багатотисячна армія ідеологічних робітників усіх рівнів — пропагандистів, лекторів, викладачів вузів, суспільствознавців у школах, інструкторів

парткомів, редакторів видавництв, працівників ЗМІ, кураторів та оргсекретарів творчих спілок та ін. [20, с. 315].

Панування монопольної ідеології правлячої півстоліття Комуністичної партії призвело до появи ідеократичного суспільства, де вже не стільки людина створювала ідеологію, скільки ідеологія формувала людину. Комуністична влада за значної підтримки інтелігенції в ідейно-політичному вихованні суспільства здобула найбільших досягнень у царині ідеології, яка зводилася до рангу релігії, і, разом із тим, стала більш аморфною, застиглою. Це позначилося в домінуванні у радянських громадян комуністичної ідейності, атеїстичного світогляду, впевненості у перевазі соціалістичного способу життя, переважанні почуттів патріотизму, інтернаціоналізму тощо. Відлучення українців від національних джерел духовності, невігластво, байдужість, що супроводжували боротьбу з релігійними «пережитками», підривали підвалини людської моралі — поколіннями виховані душевну чуйність, любов до ближнього, вміння мислити, співпереживати та інші гуманні почуття. Соціалістичний гуманізм трактувався як колективізм, самовіддана готовність до самопожертви за комуністичні ідеали, спрямованість служити мільйонам трудящих, які будують нове життя.

Хоча й чимало було радянських громадян, яким набридла «жуйка брежневського агітпропу» (Б. Ю. Кагарлицький), переважна більшість в умовах ідеологізації, поширення уніфікації думки, політичного сервілізму демонструвала владі свою лояльність. Вони сприймали реалії повсякденного соціалістичного життя (відносну неважливість матеріальної сторони життя, турботу про майбутнє та про інших людей, рівність, безкорисливість) як справжні цінності, які іноді порушували, як і ігнорували принципи суворої партійної дисципліни. Цілком імовірно, що вони і досі відчувають ностальгію за реально існуючими за радянських часів оптимізмом, щастям, теплотою, успіхами та порядком облаштованого звичного радянського життя.

Джерела та література

1. Юрчак А. Поздний социализм и последнее советское поколение // Неприкосновенный запас. — 2007. — № 2 (52). — Режим доступу: <http://magazines.russ.ru/nz/2007/2/ur7.html>
2. Ніколаєць К. М. Ідеологічна робота Комуністичної партії України у другій половині 60-х — на початку 80-х років ХХ ст.: історіогра-

- фія. — Режим доступу: http://www.nbu.gov.ua/portal/soc_gum/vapsv/2009_5/St_24.pdf
3. Yurchak A. Everything Was Forever, Until It Was No More: The Last Soviet Generation. — Princeton University Press, 2006. — 331 p.
 4. Кульчицький С. Історичні передумови переростання перебудови в національну революцію (1989–1991 рр.) // Проблеми історії України: факти, судження, пошуки. — Вип. 5. — К.: Інститут історії України НАН України, 2000. — С. 330–351. — Режим доступу: <http://history.org.ua/JournALL/pro/5/15.pdf>
 5. Шелест П. «Все, що скоїться, я передбачав» // Україна. — 1990. — № 23. — С. 22–24.
 6. Петухов Є. І. Виховання в учнів почуття громадського обов'язку будівника комунізму на уроках історії СРСР // Український історичний журнал. — 1967. — № 3. — С.109–112.
 7. Калініченко В. В., Рибалка І. К. Історія України. Частина III: 1917–2003 рр.: Підручник для історичних факультетів вищих навчальних закладів. — Харків: ХНУ ім. В. Н. Каразіна, 2004. — 628 с. — Режим доступу: http://www-history.univer.kharkov.ua/old/e-library/kalinichenko_textbook/Kalinichenko_9.3.htm
 8. Кобзар Б. С. Виховувати учнів на героїчних традиціях // Український історичний журнал. — 1966. — № 5. — С.111–114.
 9. Курносів Ю. О. Роль інтелігенції України в комуністичному вихованні трудящих. — К.: Наукова думка, 1968. — 184 с.
 10. Питов В., Попов В. Учиться коммунизму (из опыта воспитательной работы в вузах Украинской ССР). — К.: Изд-во полит. лит. Украины, 1965. — 264 с.
 11. Меженін М. М., Замелан В. А. Ідейно-виховна робота з студентами у позанавчальний час // Український історичний журнал. — 1969. — № 12. — С.112–114.
 12. Цветаева Н. Н. Биографические нарративы советской эпохи // Социологический журнал. — 2000. — № 1–2. — Режим доступу: <http://www.socjournal.ru/article/399> (перегляд: 13 лютого 2012 р.). Автор посилається на працю: Барт Р. Избранные работы. Семиотика. Поэтика. — М.: Издательская группа «Прогресс», «Универс». 1994. — С. 495.
 13. Там само. Автор посилається на джерело: Волков В. В. Новая культура в области чувства: Как ликвидировали неграмотность в СССР // Человек. — 1992. — № 1. — С. 98.
 14. Гаєвський А. М. Збагачення форм і методів масово-політичної роботи КП України серед трудящих (1963–1965 рр.) // Український історичний журнал. — 1966. — № 3. — С. 15–28.
 15. Курносів Ю. О. Вказ. праця. — С.53. Автор посилається на джерело: Статистический отчет о лекционной деятельности общества «Знание» УССР за 1965 г. — К., 1966. — С. 10.
 16. Там само. — С. 40. Автор посилається на джерело: Из опыта конкретно-социологических исследований. — Одеса, 1966. — С. 24.

17. Там само. — С. 41. Автор посилається на статті: Скаба А. Комуністичне виховання трудящих — центральне завдання партійних організацій // Комуніст України. — 1960. — № 7. — С. 11; Головко М., Орел І., Мазур В. Глибоко і творчо оволодівати марксизмом-ленінізмом // Комуніст України. — 1964. — № 12. — С. 21.
18. Гаєвський А. М. Вказ. праця. — С.19. Автор посилається на джерело: Поточний архів відділу пропаганди і агітації ЦК КП України за 1965 р.
19. Пленум Центрального Комітету КППС, 14–15 червня 1983 р.: Стенографічний звіт. Пер. з рос. — К.: Політвидав України, 1983. — 211 с.
20. Дмитриевский В. Н. Художественная интеллигенция и власть: роли, маски, репутации // Русская интеллигенция. История и судьба. — М.: Наука, 1999. — С. 298–325.

Анотації

Шановская Е. А. Про особенности воспитания последнего советского поколения.

В статье освещаются условия и механизм политической социализации советских людей в брежневский период. Определяются доминирующие черты коммунистического сознания, которые формировала действующая система социализации через монополичный контроль государства над сферами образования, науки и культуры, традиционную политическую коммуникацию «сверху», инициатором которой выступала партократическая власть.

Shanovska O. A. About the peculiarities of education of the last Soviet generation.

The paper shows the conditions and mechanisms of political socialization of the Soviet people during the Brezhnev period. There is determined the dominant features of the communist consciousness that the current system of socialization formed through the exclusive state control over education, science and culture, traditional political communication «from above» initiated by the partocratic power.